

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У контексті досліджень українсько-польських відносин періоду Другої світової війни і подій на Волині 1943 -1944 рр. в сучасній українській історіографії обговорюється дуже дражливе питання про те, хто несе відповідальність за волинську трагедію і є її винуватцем.

За оцінками Ю. Сливки, тут можна виділити умовно дві крайні позиції. Одна з них вважає головними винуватцями цієї трагедії насамперед польську сторону, пов'язуючи її виникнення з міжвоєнною політикою польських урядів, а у період війни - з діяльністю АК, співробітництвом польського підпілля з німцями та радянськими партизанами. Інша позиція представлена тими авторами, хто основну вину покладає на українців, конкретно на УПА, і вважає насильницьке усунення поляків з Волині трагічною помилкою¹.

Аргументуючи й активно відстоюючи першу точку зору, Я. Дашкевич спирається, зокрема, і на свій аналіз документів Українського центрального комітету у Національному архіві Канади (Оттава), який дав йому підстави для висновку про спростування ними, як він вважає, фальсифікованої польською історіографією історії конфлікту, насамперед версій про початок кривавих подій на Волині, їх перенесення до Галичини і спровокованість українською стороною². На думку цього дослідника, аутентичні документи свідчать про безумовну спровокованість терористичної різанини саме польською стороною, її початок на Холмщині вже в 1941 р. та загострення весною-літом 1942 р.³ Я. Дашкевич бачить справжню хронологію подій у тому, що спочатку була Холмщина, а потім Волинь⁴. Вивчення документів канадських архівів переконало Я. Дашкевича у тому, що в них мова йде про поступову ескалацію антиукраїнського терору з середини 1941 до середини 1944 рр., його наростання від індивідуальних вбивств до масового винищування українського населення методами кривавої національної чистки⁵. Я. Дашкевич підсумовує, що з точки зору історика справа Волині була логічним наслідком подій попередніх двох десятиріч, і "ми мусимо дотримуватись хронології подій і погодитися, що польський терор на Холмщині в 1941 - 1942 рр. став тією запальною іскрою, що викликала вибух і спалах міжетнічного насильства"⁶.

Точка зору про те, що "поляки першими почали свої збройні акції проти українців ще в 1941 р. на Холмщині і Підляшші" раніше вже висловлювалася, зокрема Л. Шанковським⁷. З його твердженнями не погодився А. Кентій, вважаючи їх недостатньо обрнтованими і коректними, оскільки польська сторона з таким самим успіхом може висловлювати протилежну позицію⁸. Це вона, до речі, і робить. На думку багатьох польських науковців (Р. Тожецький, З. Маньковський та ін.), події на Холмщині не мали ніякого або майже ніякого впливу на розвиток ситуації на Волині і жодним чином не були причиною "волинської різанини"⁹. А. Кентій переконаний у необхідності з'ясування насамперед причин конфлікту, а не того, хто його розпочав: українці чи поляки. Він вважає дане питання безпредметним, оскільки це була трагедія обох народів¹⁰.

---

1 Продовження. Початок див.: Галичина. - 2003. - № 9. - С. 112 - 126.

Достатньо представлена в новітній українській історіографії та публіцистиці і протилежна точка зору. Наприклад, львівський історик А. Павлишин відповідальність за здійснювану українським некомуністичним рухом опору у Галичині та на Волині національну політику покладає на керівництво нелегальної ОУН-УПА¹¹. Л. Зашкільняк прямо визнає, що ініціатором "етнічної чистки" на українсько-польському пограниччі в роки Другої світової війни виступила українська сторона¹². Він переконаний, що помилки польських політиків в українському питанні не знімають відповідальності за волинські події також з провідників українського національного руху, які своїми діями спровокували ганебні акти поборювання польського цивільного населення¹³.

У зв'язку з цим не можна не погодитися з позицією Я. Ісаєвича, який відповідальними за загибель мирних людей вважає конкретних злочинців, а не український народ і його збройні формування, учасників українського повстанського руху в цілому¹⁴. Як зазначає академік В. Литвин, УПА не можна обтяжувати колективною відповідальністю за рішення, які приймалися партійними структурами в умовах воєнного режиму політичними діячами¹⁵.

Аналіз багатьох досліджень і публіцистичних праць, присвячених українсько-польським відносинам, волинській трагедії і проблемі відповідальності, дозволяє, на наш погляд, говорити про появу ще однієї точки зору - про обопільну відповідальність сторін у міжнаціональному протистоянні, висловлену багатьма авторитетними вітчизняними істориками.

Ю. Киричук, критикуючи поширену в польській історіографії однобічну думку про виключну відповідальність української сторони за збройну боротьбу в 1942 - 1943 рр., основну відповідальність за неї покладає насамперед на групи, які репрезентували національні чи самостійницькі течії в обох суспільствах¹⁶.

У взаємній причетності української і польської сторін до виникнення між ними в роки Другої світової війни протистояння і кривавого збройного конфлікту переконаний і Ю. Сливка. На його думку, обидві сторони повинні взяти на себе відповідальність за їх трагічні наслідки пропорційно власної провини¹⁷. Важливою є також точка зору В.Трофимовича про те, що лише усвідомлення і прийняття сучасними українськими та польськими істориками відповідальності обидвох сторін за взаємне збройне і політичне протистояння в роки війни сприятимуть об'єктивному висвітленню досліджуваної проблеми¹⁸.

Ю. Шаповал критикує тих "неофітів" від історії, які оголосили волинську різанину "останнім козацьким повстанням", вважають у всьому винними поляків, виправдовують українців тим, що вони вбивали поляків на своїй землі і в своїй хаті, не усвідомлюючи, що на своїй землі і у своїй хаті не сміять, не кажучи вже про вбивство жінок і дітей, якої б національності вони не були¹⁹. Він впевнений у детермінованості кривавого протистояння взаємним польським та українським екстремізмом, який робив людей жертвами, посилаючись на державні (геополітичні) інтереси або патріотизм²⁰. На думку Ю. Шаповала, документи свідчать про те, що, по-перше, не буває "праведного" насильства і, по-друге, волинська різанина стала наслідком обопільних злочинів і обопільного насильства, які підлягають засудженню і не можуть бути виправдані²¹. Він переконаний і в тому, що історія все ще не дає однозначної відповіді на питання "хто першим розпочав кровопролиття на Волині", але свідчить, що кров'ю там були "пов'язані" не тільки українці, а й поляки, німці, росіяни²².

На неправоту обидвох сторін, що проливали невинну кров і обрали не політичне, а біологічне розв'язання проблеми вказує і К. Бондаренко²³, а Л. Зашкільняк погоджується з висловленою Р. Тожецьким думкою про зіткнення в Західній Україні між собою двох націоналізмів - українського і польського, про

небажання і невміння керівників націй з обох сторін реалістично оцінити міжнародну ситуацію і небезпеку, яка з неї випливала²⁴.

Не можна обминути і позиції А. Русначенка, який визнає факт більшої відповідальності українців і українських політичних чинників як реально сильніших в той час у тій ситуації і таких, що доклали до українсько-польської різанини на Волині основних зусиль²⁵. Однак водночас А. Русначенко покладає відповідальність і на польську сторону, яка, будучи найслабшою, вказівками лондонського уряду закріпити власну присутність на західноукраїнських землях провокувала різню, відплатні акції АК проти українського населення²⁶.

У контексті дискусій навколо волинських подій і українсько-польського протистояння 40-х рр. ХХ ст. слід звернути увагу і на появу й поширення у вітчизняній історіографії точки зору про безперспективність і даремність спроб нині, через 60 років, визначити, яка сторона несе більшу відповідальність за конфлікт. Як зазначає В. Трофимович, знайти одного винуватого ніколи не вдасться, адже завжди залишатимуться аргументи на користь звинувачення протилежної сторони²⁷. **2** **на** **о** **і** **е** **3** **у**
Постановка Ю. Макара, постановка цього питання означала б не усунення перешкод на шляху зближення обох держав і народів, а роздмухування вигасаючого вогнища протистояння²⁸.

На думку Ю. Киричука, спроба з'ясувати, кому належить першість в ініціюванні збройної боротьби на Волині, як правило, є безнадійною²⁹. Погоджуючись з цим, В. Литвин зауважує: ланцюг причинно-наслідкових зв'язків між подіями є дуже довгим і потопає в п'їтїмї віків, що стає особливо зрозумілим при спробі прослідкувати динаміку українсько-польських відносин за тисячу років³⁰.

Це завдання ускладнюється ще й тим, констатує В. Гошовська, що в ряді випадків неможливо встановити справжніх винуватців з огляду на діяльність у 1943 - 1944 рр. на Волині озброєних груп різноманітного походження: німецьких та угорських окупантів, радянських партизанських загонів, польських парамілітарних формувань та частин 27-ї Волинської дивізії піхоти АК, УПА, "Поліської Січі" Т. Бульби-Боровця, мельниківських загонів самооборони, "блукаючих груп" мародерського спрямування, спецгруп та загонів НКВС³¹. А польський історик Т. Ольшанський цілком слушно додає: "Дуже багато жертв, які легковажно приписують "українським націоналістам" або, з протилежного боку, "польським зайдам", впало насправді жертвою кримінальних вбивств, що не мають жодного відношення до національності ні жертв, ні вбивць"³². Аналогічну позицію обстоює Л. Зашкільняк і зауважує: фактологічні дослідження показують неможливість відокремлення жертв "чисто" українсько-польського протистояння від жертв німецьких каральних експедицій, взаємного побороювання, поліційних репресій, провокаційних і кримінальних нападів³³.

І все ж таки, за спостереженнями С. Грабовського, в інтелектуальних колах України домінує думка про обопільну провину польської та української сторін на Волині, тверезою є й оцінка волинської трагедії в сучасному українському

суспільстві³⁴. За даними Центру імені О. Разумкова, які наводить С. Грабовський, майже 38% опитаних вважає, що у трагічних подіях 1943 р. на Волині провина лежить на обох сторонах - українській і польській; чверть опитаних вважає, що ніхто не винен, просто так склалися обставини; 15% - що винні поляки і тільки 5% - українці³⁵.

Підсумуємо розгляд даного аспекту проблеми висновком І. Ільюшина, який має, на наш погляд, принципове значення: "Є помилкою усілякі спроби

відшукувати причини українсько-польського конфлікту, обмежуючись при цьому лише аналізом взаємин між обома народами у роки війни. По-друге, через довготривале напруження у стосунках упродовж усієї багатовікової історії співжиття українців і поляків, звинувачення якоїсь однієї із сторін у тому, що тільки вона була винна у конфлікті, як це часто робиться, є далеким від істини"³⁶. Отже, лейтмотивом сучасних досліджень проблеми є твердження про безперспективність пошуків ініціатора розв'язання кривавого українсько-польського конфлікту, "головного винуватця" або "зачинщика" взаємного винищення (Л. Зашкільняк) в роки Другої світової війни і необхідність зосередження зусиль на глибокому вивченні їх³⁷ соціального, економічного, етнополітичного Під рунтя .

Одним з найбільш складних аспектів проблеми українсько-польського протистояння є з'ясування того, хто є безпосереднім організатором розв'язаного на Волині антипольського терору, що є його приводом і мотивами. На думку А.Кентія, ^п поштовою НАХД для українсько-польського збройного протиборства стало залучення польків німецькою окупаційною адміністрацією у поліційні формування після переходу у березні 1943 р. частини підрозділів української допоміжної поліції до УПА³⁸.

Виявлені та опубліковані останнім часом нові документи польського і особливо українського підпілля переконали Ольюшина в тому, що саме діяльність місцевих поляків підштовхнула ОУН (СД) до прийняття рішення про проведення масової широкомасштабної деполонізаційної акції на землях Волині, а згодом і Східної Галичини³⁹. На думку цього дослідника, її безпосереднім мотивом стали намагання місцевих поляків закріпитися на німецькій службі, проникнути в структури та установи окупаційної німецької влади і створити для себе плацдарм і фундамент для збереження свого впливу в Західній Україні після поразки Німеччини⁴⁰. Негативну роль в ескалації напруженості і поширенні антипольських настроїв серед українських політичних провідників на Волині відіграло, на думку Ольюшина, прагнення нечисленного польського населення Волині (не більше 16 % від загальної кількості) відігравати пануючу роль, в тому числі у відносинах з окупаційною владою, зокрема після залишення німецької поліційної служби близько 5 тисячами місцевих українців, їхньої втечі в ліс і початку боротьби проти цієї ж окупаційної влади⁴¹. Ольюшин підкреслює значення віднайденної ним у польських архівах відозви Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ на чолі з Д.Клячківським від 18 травня 1943 р. із закликом до поляків полишити службу в німецьких адміністративних і поліційних органах влади вже після втечі з неї переважної більшості українських поліцаїв як найбільш показового документа з мотивацією дій українських націоналістів⁴².

Спираючись на матеріали СБУ, анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА в Держархіві СБУ⁴³ і вміщені в ньому анотовані протоколи допитівчекістами керівних діячів ОУН і УПА М.Степаняка і О. Луцького⁴⁴, що мають чималу наукову цінність⁴⁵; не знімаючи провини з польських політичних чинників за нехтування національно-визвольними прагненнями західних українців, німецької і радянської сторін у розпалюванні або використанні у своїх інтересах українсько-польської конфронтації; враховуючи масштаби антипольських акцій, скоординованість їх проведення в часі і на місцевості, ряд сучасних дослідників, зокрема І.Льюшин, ставлять питання про історичну відповідальність за так звану "волинську різанину" саме керівників ОУН(б) і командування УПА-Північ⁴⁶. На його думку, ініціаторами проведення широкої деполонізаційної акції на Західній Україні у 1943 р. виступили ОУН(б) на чолі з

Р.Шухевичем, яка у той період називалася ОУН-СД, та командування УПА на чолі з Д. Клячківським⁴⁷. Він припускає, що рішення про проведення подібної акції не ухвалювалося ні на лютневій (1943 р.) III-й конференції ОУН, ні пізніше, і впевнений як у незаперечному факті, що у польсько-українському конфлікті, кульмінація якого припадає на 1943 р., польське населення було стороною, що оборонялася⁴⁸.

У контексті гострих дискусій і полеміки навколо питання про мету і цілі дій ОУН і УПА в українсько-польському конфлікті доцільно навести найбільш поширені погляди і позиції вітчизняних вчених. В.Трофимович вважає метою антипольської акції прагнення позбавити німецьку окупаційну владу і радянських партизанів підтримки польського населення у боротьбі з українським визвольним рухом і забезпечити собі вигідні позиції у майбутньому територіальному спорі⁴⁹.

На думку А. Кентія, в боротьбі ОУН-УПА мова йшла не про винищення поляків як етнічної меншини на території України, а про усунення "польського фактору" як зброї в руках противників українського визвольного руху, про вирішення під час операцій з витіснення поляків завдань бойового вишколу кадрів УПА, набуття ними практичного досвіду, придбання трофейної зброї⁵⁰.

Точки зору про те, що український рух не мав на меті винищення польського населення, дотримується і А. Русначенко. Він вважає його в цілому неможливим у зв'язку з наявністю, крім українського і польського політичних факторів в регіоні, ще й німецького і радянського, які, за припущенням дослідника, не були зацікавлені у зміцненні в такий спосіб УПА⁵¹. На думку А. Русначенка, справа полягала швидше у прагненні змусити польське населення залишити Волинь і Полісся, а згодом - і всю Східну Галичину, витіснити їх з терену; різанина могла стати згодом лише одним із засобів цього⁵². Позиція А. Русначенка базується на його оцінках подій в Галичині, де підтримка ОУН і УПА була найбільшою, радянських партизанів майже не було, і "коли б така мета (знищення поляків - *О.М.*) стояла перед збройними відділами, то полякам довелося б набагато гірше"⁵³.

З цією точкою зору певною мірою кореспондується позиція окремих польських науковців, зокрема Т. Ольшанського, який не бачить підстав для тверджень про винищення польського населення як мету операції, що не підкріплюються, на його думку, і перебігом подій⁵⁴. Він переконаний, що метою було не винищення, а вигнання поляків, але за всяку ціну, будь-якими засобами, також вогнем і залізом⁵⁵.

На відміну від Т. Ольшанського, більшість польських істориків вважає, що метою антипольських акцій українців було саме знищення польського населення; впевнені вони і в існуванні начебто відповідного наказу керівництва УПА, посилаючись при цьому на уривок тексту такої директиви від імені командира УПА Кліма Савура (Д. Клячківський) з кримінально-слідчої справи в архіві СБУ Волинської області про велику ліквідаційну акцію польського елемента, зокрема всього чоловічого населення у віці від 16 до 60 років⁵⁶. Як зазначає А. Русначенко, питання про існування цієї директиви залишається для істориків відкритим: чи була вона? На його думку, документ є лише довільним переказом бажаних для слідства відомостей і за археографічною оцінкою вони є лише відгомонам подій⁵⁷.

Однак М. Попович стверджує, що в архівних фондах СБУ є неопублікований документ з рішенням проводу ОУН від 4 вересня 1943 р. про акцію винищення (етнічну чистку) поляків на Волині, якого він не бачив, але про його існування чув від заступника голови СБУ⁵⁸. У зв'язку з цим слід погодитися

з точкою зору В. Литвина про якомога швидку підготовку збірника документів про волинську трагедію 1943 р.⁵⁹

У контексті розгляду даного аспекту проблеми слід навести позицію Ю.Войцеховського, який до чинників антипольських акцій відносить, зокрема тотальне очищення української території від польського населення, що однозначно не підтримувало український націоналістичний рух; боротьбу керівництва ОУН- УПА за лідерство і встановлення свого військово-політичного контролю в українському національному русі, необхідність зміцнення бази повстанської армії, згуртування її лав і розширення території дислокації частин УПА, прив'язування до неї місцевого українського населення, посилення над вояками УПА політичного контролю, відвернення уваги українців-волинян від дій німецьких окупантів, відволікання сил від опору справжнім загарбникам і ворогам, розширення контрольованої власними силами території як осередку розбудови української державності і подальшого поширення на всю Україну державотворчих процесів⁶⁰. З цього приводу привертає увагу нестандартний і полемічний висновок Ю.Войцеховського про волинську землю як локальну модель, випробувальний полігон, експериментальний майданчик тієї Української держави, що мала, за задумом керівництва ОУН(б), вести родовід від Акту 30 червня 1941 р.⁶¹

Ще одним аспектом проблеми, навколо якого ведуться українсько-польські дискусії, є вже згадане питання про існування якихось рішень або офіційного документу керівництва ОУН чи командування УПА щодо початку протипольських акцій. Тут можна окреслити дві протилежні позиції, які існують в сучасній вітчизняній історіографії.

На думку А.Павлишина, попри відсутність документальних свідчень планомірного характеру операцій з етнічного очищення Волині та Галичини, хід подій дозволяє твердити про цілеспрямований тиск на місцеве польське населення з метою примусити його перебраться на етнічну польську територію, а також про організований, плановий характер протипольських акцій⁶². Подібну позицію займає Л. Зашкільняк, констатує як незаперечний факт початок з лютого або весни 1943 р. скоординованих і жорстоких нападів українських збройних загонів при підтримці місцевого українського населення на польські населені пункти, які часто супроводжувалися винищенням цивільної людності⁶³. Він припускає прийняття керівництвом ОУН(б) або його волинськими структурами у грудні 1942 - лютому 1943 рр., після III конференції ОУН(б), негласного рішення про проведення антипольської акції на Волині й Поліссі з метою недопущення зміцнення тут польського підпілля, усунення польського елемента як можливої "п'ятої колони" у боротьбі за УССД, а також на знак відплати за протиукраїнські дії та співробітництво поляків з радянськими партизанами⁶⁴.

До висновку про існування наказу керівництва ОУН(б) розпочати антипольську акцію на Волині, який був каталізатором трагічних подій в цьому регіоні, схильється Я. Грицак, враховуючи пізніші висловлювання бандерівських провідників та зміст окремих документів українського походження, і висловлює сумнів у можливості знаходження тексту цього наказу⁶⁵. Він припускає, що за воєнних обставин це могло бути усне розпорядження, обов'язкове до виконання, як і те, що з огляду на організований, масовий і систематичний характер антипольських акцій вони, ймовірно, були сплановані зверху⁶⁶. У прийнятті та здійсненні рішень про екстермінацію поляків впевнений і С. Кульчицький, зауважуючи, що вони не могли бути опубліковані і обговорюватись на представницьких зборах⁶⁷. На думку авторів інформаційно-

аналітичного збірника "Трагедія Волині: погляд через 60 років", перебіг подій, а також звіти представників українських націоналістів різного шабля однозначно свідчать про те, що рішення про початок акцій з усунення або знищення польського населення на Волині приймалися на рівні крайового проводу ОУН(б) на західноукраїнських землях і Головного командування УПА⁶⁸. Доцільно в цьому контексті навести і позицію українських та польських істориків, учасників міжнародних наукових семінарів "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни", які у протоколах узгоджень і розбіжностей дійшли до спільного висновку про те, що межі і способи впроваджені акції, організовані напади відділів УПА на польські села і селища, виконували одночасно на терені кількох повітів, свідчать про запланованість керівництвом ОУН-УПА акцій для ліквідації польського населення на Волині⁶⁹. Вони висловили припущення, що рішення про екстермінацію (за термінологією польських істориків) польського населення могло бути схвалене проводом ОУН весною 1943 р.⁷⁰

Інший варіант відносно розглядуване питання пропонує К.Бондаренко, підкреслюючи стихійність і масовість терору як реакції на двадцятиліття польської влади на Волині, наслідку перебування в умовах постійної напруги й страху перед репресіями режимів, що змінювали один одного; як стихійної спроби одним ударом вирішити накопичені протиріччя⁷¹. На думку К.Бондаренка, ОУН і УПА деякий час просто заплющували очі на події, офіційно називаючи їх "радикальним очищенням української території від польських елементів" і пустивши справу на самоплив⁷².

Не можна обминути і послідовної позиції в цьому питанні Я.Дашкевича, який також вважає антипольські акції відплатними і стихійними і заперечує, називаючи її позаісторичним міфом, поширену в сучасній польській історіографії точку зору про прийняття на III конференції ОУН(б) в лютому 1943 р. політичної ухвали про винищення польського населення⁷³. Її, до речі, підтвердив на V міжнародному семінарі українських і польських істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни" (Луцьк, 27 - 29 квітня 1999 р.) польський історик В. Філяр: "Перебіг подій вказує на те, що рішення про екстермінацію польського населення було прийняте під час III конференції ОУН, яка відбулася 17 - 23 лютого 1943 р."⁷⁴. Будучи впевненим у відсутності відповідних документів і рішень, Я.Дашкевич критикує польських істориків за небажання усвідомити, що "наявність політичної ухвали ОУН(р) такого типу довела б у цей час до справжньої майже повної екстермінації польського населення по селах і містечках західноукраїнських земель - або до його поголовної втечі на захід"⁷⁵.

Осмислюючи цей аспект проблеми, слід враховувати і точку зору М. Поповича, яку він активно відстоював під час дискусії щодо 60-річчя волинських подій. Заперечуючи тезу про них як "протестну стихію", він переконаний в існуванні політичного рішення вузького кола провідників, прийнятого з великими труднощами і накинутого радикалами попри значний опір навіть усередині проводу ОУН(б)⁷⁶. Це, вважає М. Попович, зумовлювалося терористичним характером прийнятої в ОУН(б) ідеології інтегрального націоналізму і багаторічною практикою політичних убивств⁷⁷.

Неабиякого значення і актуальності набуває проблема науково-історичної термінології, встановлення термінологічної чіткості у визначенні суті і характеру конфліктно-конфронтаційних українсько-польських процесів, які відбувалися на Волині в 1943 - 1944 рр. і щодо яких в історіографії існують різні думки. Як слушно зауважив польський історик Я. Кенсік, "ми постійно стоїмо перед

відповіддю на фундаментальне питання про дефініцію кривавих подій часів Другої світової війни⁷⁸. Спектр таких дефініцій досить широкий і відбиває плюралізм поглядів на цю проблему.

Л.Зашкільняк пропонує розглядати волинські події не як окреме явище, а як одну з ланок перманентної і "невідомої" українсько-польської війни ХХ ст., одну з "битв" цієї війни⁷⁹. Ю.Волицховський пише про антипольські акції УПА як першу з моменту її утворення широкомасштабну військову операцію, третій, антипольський фронт, де зосереджувався основний контингент УПА⁸⁰. Для багатьох вітчизняних вчених волинські події, які, за твердженням авторів звіту робочої групи з вивчення проблеми ОУН-УПА, почалися в квітні і досягли свого апогею в липні 1943 р.⁸¹, мали ознаки етнічної чистки (В. Литвин)⁸², міжетнічного зіткнення, міжетнічного конфлікту з метою реалізації державницьких прагнень обох націй (Л.Зашкільняк)⁸³; набули характеру етнічної чистки, у ході якої виводили дітей і жінок за одну тільки національну приналежність (В. Трохимович)⁸⁴; були "етнічною чисткою" на українсько-польському пограниччі (Л. Зашкільняк)⁸⁵, етнічною чисткою території (А. Русначенко)⁸⁶, можуть бути кваліфіковані як етнічна чистка, під час якої особливо постраждали поляки, оскільки їх кількість в цьому регіоні була незмінно меншою (В. Литвин)⁸⁷. Вони кваліфікуються також як міжнаціональна війна, що розгорнули між собою УПА і АК (В. Литвин)⁸⁸; міжнаціональний українсько-польський конфлікт (Ю. Сливка)⁸⁹, "антипольська акція" ОУН-СД і УПА на Волині (І. Ільюшин)⁹⁰, кампанія деполонізації Волині, розпочата УПА 11 липня 1943 р., українсько-польська взаємна різня 1943 р. (Ю. Киричук)⁹¹; "деполонізація" краю (К. Кондратюк, А. Русначенко)⁹², примусове звільнення терену західноукраїнських земель від польського населення (С.Макарчук)⁹³, витіснення поляків з Волині⁹⁴. Поширеними є також такі визначення, як польсько-українська громадянська війна, українсько-польська війна за західноукраїнські землі, один із кривавих епізодів українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни на Волині (І. Ільюшин)⁹⁵; українсько-польський територіальний конфлікт за Галичину і Волинь (Л. Зашкільняк)⁹⁶, неоголошена війна обох націй, які прагнули відродити свою незалежність (І. Цепенда)⁹⁷; українсько-польська війна на Волині, Поліссі (А. Русначенко)⁹⁸, "непотрібний третій фронт" (Я. Дашкевич, Л. Шанковський)⁹⁹.

У зв'язку з цим звернемо увагу на позицію Я. Дашкевича, який кваліфікує події як польсько-українську війну типу "війни сіл", війну безжалісну, безмежно криваву і зайву та непотрібну для польської та української сторін, однак не зайву і потрібну для німецького та російського гравців¹⁰⁰. Заслуговує на увагу також і думка А. Павлишина про детермінованість жорстокості конфлікту його конфесійним забарвленням та особливостями "селянської війни", коли на чисто військові аспекти накладаються архетипи ненависті, готовності і брата вбити за землю, а то й просто сусідські порахунки¹⁰¹.

Цікавою і нестандартною була точка зору Ю. Киричука, який вважав, що українсько-польський конфлікт носив в собі певний відгомін середньовічних релігійних воєн з активною участю в ньому православного духовенства, що виступило в ролі ідеологічного натхненника¹⁰². У волинській трагедії 1943 р., продовжує Ю. Киричук, було щось від селянської Жакерії; українсько-польська боротьба проходила за типом "селянських воєн", поширених в той же час на Балканах, де відбувалося запекле протистояння між сербами і хорватами¹⁰³.

До речі, зауважує Я. Ісаєвич, є сенс говорити саме про українсько-польське, а не польсько-українське протистояння, адже його започаткувало

прагнення українців здобути політичні права на території, де вони були більшістю¹⁰⁴.

Окремо зупинимось на позиції А. Заярнюка, автора глибокої та змістовної, концептуальної статті про виконавців масових брутальних вбивств польського цивільного населення на Волині у 1943 - 1944 рр. як інтелектуальну проблему¹⁰⁵, який для їх означення використовує вже згаданий термін "етнічна чистка"¹⁰⁶. Погоджуючись з тим, що під час Другої світової війни етнічна чистка застосовувалася не тільки українцями щодо поляків, а й поляками щодо українців, він вважає цей термін придатнішим для розглядуваної ситуації, де баланс сил є різним на різних територіях, в різний час, де форми проведення включають фізичне винищення і виселення, де виконавці не мають підтримки державного апарату, а жертви можуть чинити збройний опір¹⁰⁷. Термін "етнічна чистка", продовжує А. Заярнюк, не означає щось менш криваве і брутальне, ніж геноцид; ідеться радше про "закінченість" процесу і відмінності у соціально-політичному та інституційному контекстах¹⁰⁸.

Слід принагідно зауважити, що з визначенням волинських подій як міжетнічної війни між українцями і поляками або етнічної чистки не погоджується С. Макарчук і зазначає, що українські народні маси в більшості випадків не схвалювали нищення польського населення, а відомі криваві розправи українських озброєних боївки чи "української" поліції над поляками, як і випадки розправ "польської" поліції над українськими селянами, зовсім не означали якогось етнічного протистояння і були наслідком цілеспрямованих дій польських і українських організованих політичних структур¹⁰⁹.

Важлива точка зору була висловлена на першому засіданні робочої групи експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині у 1943 - 1944 рр. при Апараті Ради національної безпеки і оборони України. Його учасники наголосили на доцільності уникати вживання в офіційних документах термінів "геноцид" та "етнічні чистки", оскільки з позиції міжнародного права їх широке вживання (легалізація) є можливою лише за наявності відповідних рішень Генеральної Асамблеї ООН або створеного за рішенням ООН міжнародного трибуналу¹¹⁰. А тому "довільне використання цих термінів окремими політичними силами та науковцями як України, так і Польщі слід вважати безпідставним"¹¹¹.

З характеристикою подій на Волині як міжнаціонального конфлікту чи національного протистояння не згідний також і Я. Дашкевич, вважаючи, що "насправді йшлося про українську війну проти трьох окупантів - німців, большевиків та поляків, і саме тому ці події треба кваліфікувати як український національно-визвольний чин, героїчний чин, який наша держава мусить нарешті достойно оцінити"¹¹². Погоджуючись з цією точкою зору і також розглядаючи події 1943 р. на Волині як один з етапів українського визвольного руху, В. В'ятрович висловлює слушну думку про тісну пов'язаність проблеми оцінки волинських подій з виробленням в українському суспільстві об'єктивного бачення діяльності ОУН та УПА, визнанням їх боротьби національно-визвольною, спрямованою на побудову незалежної української держави¹¹³.

Наводячи погляди Я. Дашкевича і В. В'ятровича, не можна не враховувати і дещо відмінну думку А. Заярнюка про те, що зображення волинських подій, "українсько-польського геноцидального насильства" збройною боротьбою і збройним конфліктом, така героїзація минулого зміщує акценти з людського досвіду і пережиття на схематизоване протистояння, затушовує страждання і вип'ячує момент змагання¹¹⁴. А. Заярнюк переконаний, що концепція "збройного протистояння" чи "збройного конфлікту" заважає

українським дослідникам розглядати їх саме як організоване і brutальне насильство над цивільним населенням, застосоване в ім'я певних ідей і мотивоване певними концепціями¹¹⁵.

Аналіз цього аспекту проблеми буде неповним без звернення до позиції М. Поповича, який гостро критикує точку зору про необхідність "включати волинську різанину у багатомісячний історичний процес, розглядати історію вбивств у контексті віковичної національно-визвольної боротьби українського народу проти польських та інших загарбників"¹¹⁶. Такий підхід він пов'язує з відсутністю культури відповідальності за власний чин, що призводить до пошуків порятунку в історії, її закономірностях, причинно-наслідкових зв'язках, невмолимості, де "все можна пояснити, а значить, і зняти питання про відповідальність"¹¹⁷. М. Попович переконаний у тому, що історія, яку роблять люди, завжди стояла перед вибором¹¹⁸.

Підсумовуючи розгляд цього аспекту проблеми, зазначимо, що які б дефініції не висувалися для визначення змісту і суті волинських подій, варто пам'ятати думку Я. Ісаєвича про проведення польським збройним підпіллям також і антиукраїнських акцій різного рівня - від індивідуального терору до нападів на села, про здійснення на Волині не лише масових вбивств поляків, а й українців; про взаємність етнічних чисток на всіх теренах, охоплених польсько-українським збройним протистоянням¹¹⁹.

¹ Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. - Львів, 2003. - С. 44.

² Дашкевич Я. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941 - 1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Випуск другий (1995 - 1997 рр.). - Львів, 1999. - С. 159.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. - С. 158.

⁶ Дашкевич Я. Подзвінне операції "Вісла" // "Г": Незалежний культурологічний часопис. - Львів, 1997. - Ч. 10. - С. 62.

⁷ Цит. за: Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942 - 1943 рр. - К., 1999. - С. 223.

⁸ Там само.

⁹ Ільющин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). - К., 2000. - С. 103; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. - К., 2001. - С. 168.

¹⁰ Кентій А.В. Назв. праця. - С. 236 - 237.

¹¹ Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у XX столітті // "Г": Незалежний культурологічний часопис. - Львів, 1997. - Ч. 10. - С. 133, 134.

¹² Зашкільняк Л. Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. - Острог, 2003. - Вип. 3. - С. 80.

¹³ Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту на Волині в 1942 - 1943 рр. // У пошуках правди: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки". Луцьк, 20 - 23 травня 2003 р. - Луцьк, 2003. - С. 421.

¹⁴ Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у XX ст. // У пошуках правди. - С. 16; його ж. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938 - 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. - Львів, 2003. - С. 38.

¹⁵ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. - К., 2002. - С. 114; його ж. Україна в Другій світовій війні (1939 - 1945). - К., 2004. - С. 255.

¹⁶ Киричук Ю. Українсько-польське збройне протистояння у 1942 - 1943 рр. // Схід. - 2000. - № 1. - С. 49.

¹⁷ Сливка Ю. Назв. праця. - С. 48.

¹⁸ Трофимович В. Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. - Острог, 2003. - Вип. 3. - С. 261.

¹⁹ Цит. за: Зам'ятій В. Волинь: за крок до примирення // День. - 2003. - 10 липня. - С. 2.

²⁰ Шаповал Ю. Чи подолано "волинський синдром"? // День. - 2003. - 15 березня. - С. 5.

²¹ Цит. за: Зам'ятій В. Назв. праця; Шаповал Ю. Назв. праця.

²² Шаповал Ю. Назв. праця.

²³ Бондаренко К. Трагедія Волині: погляд через десятиліття // Дзеркало тижня. - 2003. - 15 лютого. - С. 3.

²⁴ Зашкільняк Л. Україна і Польща в XX столітті. - С. 80.

²⁵ Русначенко А.М. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 - 50-х роках. - К., 2002. - С. 176; його ж. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940 - 1980-х років. - К., 1999. - С. 60.

²⁶ Русначенко А.М. Народ збурений. - С. 176; його ж. Розумом і серцем. - С. 305.

²⁷ Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати // День. - 2003. - 16 квітня. - С. 4.

²⁸ Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Волині і Холмщині під час Другої світової війни // Український альманах. - Варшава, 2003. - С. 190; його ж. Українсько-польський міжнародний конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє // Україна-Польща: важкі питання. Т. 9: Матеріали LX і X міжнародних наукових семінарів

"Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 6 - 10 листопада 2001 р. - Луцьк, 2004. - С. 367 - 368; його ж. Холмщина і Підляшся в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика. - Львів, 2003. - С. 75 - 77.

²⁹ Киричук Ю. Український національний рух 40 - 50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. - Львів, 2003. - С. 128.

³⁰ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. - С. 112; його ж. Україна в Другій світовій війні. - С. 253.

³¹ Гошовська Валентина: "Пам'ятати минуле заради майбутнього". До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943 - 1944 рр. // День. - 2003. - 22 квітня. - С. 7.

³² Ольшанський Т.А. Польсько-український конфлікт 1943 - 1947 // "Г": Незалежний культурологічний часопис. - Львів, 2001. - Ч. 20. - С. 67.

³³ Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939 - 1945 роках // Волинь і Холмщина 1938 - 1947 рр.. - С. 200.

³⁴ Грабовський С. Волинський вузол: український вимір // Самостійна Україна. - 2003. - Число 25 - 26 (1 - 14 липня). - С. 10.

³⁵ Там само.

³⁶ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 - 1944 рр. - К., 2003. - С. 172 - 173; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни. - С. 57; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки

Другої світової війни. - С. 125 - 126.

³⁷ Голубко В. Проблеми історії України другої половини ХХ століття // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. - Львів, 2004. - С. 195; Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту. - С. 408; його ж. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду. - С. 200.

³⁸ Кентій А.В. Назв. праця. - С. 225, 226.

³⁹ Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939 - 1945 рр.) // Укр. іст. журн. - 2002. - № 3. - С. 98; його ж. Волинська трагедія 1943 - 1944 рр. - С. 178, 250.

⁴⁰ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 - 1944 рр. - С. 120; його ж. До питання про Волинську трагедію в 1943 - 1944 рр. // Укр. іст. журн. - 2003. - № 3. - С. 120.

⁴¹ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 - 1944 рр. - С. 52; його ж. До питання про Волинську трагедію в 1943 - 1944 рр. - С. 120.

⁴² Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА. - С. 98; його ж. Волинська трагедія 1943 - 1944 рр. - С. 189, 250.

⁴³ Кокін С.А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ Випуск I: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944 - 1953). - К., 2000. - 214 с.

⁴⁴ Там само. - С. 10 - 19, 74 - 98.

⁴⁵ Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА. - С. 99.

⁴⁶ Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА. - С. 99 - 101; його ж. Волинська трагедія 1943 - 1944 рр. - С. 190 - 191.

⁴⁷ Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА. - С. 101; його ж. Волинська трагедія 1943 - 1944 рр. - С. 198.

⁴⁸ Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА. - С. 101, 102; його ж. Волинська трагедія 1943 - 1944 рр. - С. 198 - 199.

⁴⁹ Трофимович В. Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938 - 1947 рр.. - С. 148.

⁵⁰ Кентій А.В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 - літо 1944 рр.) // Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка. - К., 2000. - С. 88, 89, 90; його ж. Українська повстанська армія в 1942 - 1943 рр. - С. 236 - 237.

⁵¹ Русначенко А.М. Народ збурений. - С. 165.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. - С. 176.

⁵⁴ Ольшанський Т.А. Назв. праця // "Г": Незалежний культурологічний часопис. - Львів, 1997. - Ч. 10. - С. 39.

⁵⁵ Там само. - С. 39, 49.

⁵⁶ Русначенко А.М. Народ збурений. - С. 165.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Попович Мирослав: "Реабілітація УПА не означає реабілітацію ОУН" // День. - 2002. - 11 жовтня. - С. 18; Попович М. Це має бути спокутою гріхів перед власною совістю // Дзеркало тижня. - 2003. - 15 лютого. - С. 3.

⁵⁹ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. - С. 115.

⁶⁰ Войцеховський Ю. Волинська трагедія: погляд крізь роки // Їсторія в школі. - 2003. - № 5 - 6. - С. 19, 20, 24, 25.

⁶¹ Там само. - С. 19, 20.

⁶² Павлишин А. Назв. праця. - С. 133.

⁶³ Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту. - С. 414; його ж. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду. - С. 168.

⁶⁴ Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту. - С. 414; його ж. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду. - С. 187.

⁶⁵ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. - К., 2004. - С. 103; Кенсік Я. Втрати населення під час польсько-українського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Т.9. - С. 42.

⁶⁶ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА. - С. 103 - 104; Кенсік Я. Втрати населення під час польсько-українського міжнародного конфлікту. - С. 42 - 43.

⁶⁷ Дискусія // Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. - С. 427.

⁶⁸ Гошовська В.А., Сьомій С.В., Смолянук В.Ф. Назв. праця. - К., 2003. - С. 25.

⁶⁹ Узгодження і розбіжності II Міжнародного наукового семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918 - 1947 роках" // Україна - Польща: важкі питання. Т. 1 - 2: Матеріали II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918 - 1947 роках". Варшава, 22 - 24 травня 1997 р. - Варшава, 1998. - С. 230.

⁷⁰ Протоколи узгоджень і розбіжностей між українськими і польськими істориками, підписані на IX - X міжнародних наукових семінарах (Варшава, 6 - 10 листопада 2001 р.) // Україна - Польща: важкі питання. Т. 9. - С. 444.

⁷¹ Бондаренко К. Назв. праця.

⁷² Там само.

- ⁷³ Дашкевич Я. Подзвінне операції "Вісла". - С. 64.
- ⁷⁴ Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939 - 1944 рр. // Україна - Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Луцьк, 27 - 29 квітня 1999 року. - Варшава, 2001. - С. 38.
- ⁷⁵ Дашкевич Я. Подзвінне операції "Вісла". - С. 64.
- ⁷⁶ Попович М. Наше і не наше горе // Критика. - 2003. - Ч. 67. - С. 2.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Кенсік Я. Втрати населення під час польсько-українського міжнаціонального конфлікту. - С. 37.
- ⁷⁹ Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту... - С.⁸⁰. 407, 408.
- ⁸⁰ Войцеховський Ю. Назв. праця. - С. 19, 25.
- ⁸¹ Проблема ОУН-УПА: Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). - К., 2004. - С. 65, 66.
- ⁸² Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. - С. 107.
- ⁸³ Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду. - С. 199.
- ⁸⁴ Трофимович В. Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. - С. 257.
- ⁸⁵ Зашкільняк Л. Україна і Польща в XX столітті. - С. 80.
- ⁸⁶ Русначенко А.М. Народ збурений. - С. 176.
- ⁸⁷ Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні. - С. 248.
- ⁸⁸ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. - С. 109; його ж. Україна в Другій світовій війні. - С. 251.
- ⁸⁹ Сливка Ю. Назв. праця. - С. 47.
- ⁹⁰ Гльюшин І.І. Волинська трагедія 1943 - 1944 рр. - С. 167.
- ⁹¹ Киричук Ю. Український національний рух 40 - 50-х років XX століття. - С. 129, 130.
- ⁹² Кондратюк К. Українці і поляки в радянських партизанських загонах в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. - С. 216; Русначенко А.М. Народ збурений. - С. 157.
- ⁹³ Макарчук С. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938 - 1947 рр. - С. 253.
- ⁹⁴ Протоколи узгоджень і розбіжностей між українськими і польськими істориками. - С. 441.
- ⁹⁵ Гльюшин І.І. Волинська трагедія 1943 // Енциклопедія історії України. - К., 2003. - Т. I. - С. 609; його ж. Волинська трагедія 1943 - 1944 рр. - С. 167 - 251; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни. - С. 110.
- ⁹⁶ Зашкільняк Л. Україна і Польща у XX столітті. - С. 80.
- ⁹⁷ Цепенда І.Є. Суспільно-політична ситуація на Волині у 1943 - 1944 роках // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. - Луцьк, 2001. - № 5. - С. 168.
- ⁹⁸ Русначенко А.М. Народ збурений. - С. 156.
- ⁹⁹ Дашкевич Я. Подзвінне операції "Вісла". - С. 63.
- ¹⁰⁰ Дашкевич Я. Волинь у політичних іграх. - С. 15; його ж. Подзвінне операції "Вісла". - С. 62.
- ¹⁰¹ Павлишин А. Назв. праця. - С. 133 - 134.
- ¹⁰² Киричук Ю. Український національний рух 40 - 50-х років XX століття. - С. 129.
- ¹⁰³ Киричук Ю. ОУН і УПА у загальносвітовому контексті: паралелі, порівняння, аналогії, уроки // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. - Львів, 2004. - С. 43; його ж. Український національний рух 40 - 50-х років XX століття. - С. 129.
- ¹⁰⁴ Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у XX ст. - С. 7.
- ¹⁰⁵ Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Волинь і Холмщина 1938 - 1947. - С. 261 - 286.
- ¹⁰⁶ Там само. - С. 262.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ Макарчук С. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур. - С. 253, 257, 259.
- ¹¹⁰ Гошовська В.А., Сьомій С.В., Смоляннюк В.Ф. Назв. праця. - С. 37, 41.
- ¹¹¹ Там само. - С. 37.
- ¹¹² Дашкевич Я. Волинь у політичних іграх в 40-х рр. XX століття // Розбудова держави. - 2003. - № 5 - 8. - С. 15.
- ¹¹³ В'ятрович В. Вибачення за...? // Там само. - С. 17.
- ¹¹⁴ Заярнюк А. Назв. праця. - С. 262, 279.
- ¹¹⁵ Там само. - С. 267.
- ¹¹⁶ Попович М. Волинь: наше і не наше горе. - С. 3.
- ¹¹⁷ Там само.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. - С. 7, 8.